

УДК 94(47)«19»

**СПІВПРАЦЯ П. А. СТОЛИПІНА
ТА І. Я. ГУРЛЯНДА ЩОДО ВИРІШЕННЯ
«ФІНЛЯНДСЬКОГО ПИТАННЯ»**

**STOLYPIN'S AND HURLIAND'S COOPERATION
IN THE SOLVING OF THE «FINNISH QUESTION»**

Стрілюк О. Б.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії, Національний університет
Чернігівській колегіум» ім. Т. Г. Шевченка
(Чернігів, Україна), e-mail: -helena-s@ukr.net

Ячменіхін К. М.,

доктор історичних наук, завідувач кафедри
всесвітньої історії, Національний університет
Чернігівській колегіум» ім. Т. Г. Шевченка
(Чернігів, Україна), e-mail: kostas48@ukr.net

Striliuk O. B.,

*Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor of Department of World History,
T. G. Shevchenko National University «Chernihiv
Colehium» (Chernihiv, Ukraine), e-mail:
-helena-s@ukr.net*

Yachmenichin K. M.,

*Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of
the Department of World History, T. G. Shevchenko
National University «Chernihiv Colehium»
(Chernihiv, Ukraine), e-mail: kostas48@ukr.net*

*На підставі архівних та опублікованих джерел розглянута співпраця
П. А. Столипіна та І. Я. Гурлянда щодо вирішення «фінляндського
питання». Проаналізовано погляди П. А. Столипіна на юридичний
статус Великого князівства Фінляндського, основні заходи уряду щодо
повної правової інтеграції князівства та внесок в реалізацію цих заходів
члена ради міністрів І. Гурлянда. Зроблено висновок щодо успішності
діяльності російського уряду в справі зближення князівства з Імперією.*

Ключові слова: П. Столипін, І. Гурлянд, національна політика,
Велике князівство Фінляндське.

*Based on archives and published sources the article is devoted to
cooperation of the P. Stolypin and I. Hurliland in solving the «Finnish
question». Stolypin's views about the legal status of Grand Principality of
Finland, the main measures of the government concerning the full legal
integration of the principality and contribution by a member of the Council of
Ministers I. Hurliland to the implementation of these measures are analyzed.
A conclusion about the success of activity of the Russian government in the
 rapprochement of the principality with the Empire is drawn.*

Keywords: P. Stolypin, I. Hurliland, national politics, Grand Principality
of Finland.

Національна політика стала важливою складовою діяльності уряду П. А. Столипіна. Одним із найбільш стратегічно значимих питань прем'єр-міністр вважав «фінляндське питання». У 1907 р. членом ради міністрів внутрішніх справ було призначено І. Я. Гурлянда, який став одним із найбільш соратників П. А. Столипіна. Чи був І. Я. Гурлянд «сірим кардиналом» [5] прем'єра, чи відданим виконавцем його доручень, який вірив у готовність голови уряду проводити політику, спрямовану на збереження цілісності та спокою Російської імперії?

В історичній літературі можемо зустріти суперечливі відомості щодо цього. Як, власне, неоднозначними є й оцінки діяльності самого прем'єр-міністра П. А. Столипіна. Проте, розглядаючи

співпраці цих двох непересічних постатей у такому непростому питанні, як національне, дозволить зрозуміти, чи був прем'єр «плагіатором», «еклектиком», чи виступав самостійним політиком з чіткою програмою дій щодо вирішення національних питань, зокрема й фінляндського, а також зробити висновки щодо успішності вирішення цього питання в цілому.

Фінляндія увійшла до складу Російської імперії під час російсько-шведської війни 1808–1809 рр. Її приєднання було оформлено цілою низкою документів: маніфестами 20 березня та 5 червня 1808 р., Височайшою грамотою 15 березня 1809 р. Боргоському сейму, Фрідріхсгамським мирним договором із Швецією від 5 вересня 1809 р. та маніфестом про приєднання Фінляндії до Росії від 1 жовтня 1809 р. Імператор Олександр I прийняв титул «Великого князя Фінляндського» 25 грудня 1808 р. Він додав назву «Великий князь Фінляндський» до імператорського титулу [2, с. 226].

Олександр I та його оточення навряд чи замислювались про глобальні наслідки маніфестів, які були опубліковані протягом 1808–1809 рр. Ці маніфести «проголосили одночасно «буття політичне», тобто самостійну державність, і «державне володіння», тобто входження до складу іншої держави» [3, с. 81–99]. Ця суперечність у подальшому стане причиною гострої полеміки: чи дарована Фінляндії справжня «конституція», чи обіцяно лише поважати давні станові права?

Основним аргументом фінів на захист «конституції» та проголошення Олександром I «окремої державності» були події Боргоського сейму. Саме тут імператор заявив, що визнаються та підтверджуються усі закони краю, весь розпорядок внутрішнього управління [22, с. 139]. Навіть у подальшому Олександр I не запроваджував на території Фінляндії загальноросійських державних установ. Імператор, увага якого переважно була зосереджена на вирішенні зовнішньополітичних проблем, прагнув до максимально простих способів організації управління Фінляндією. На той час оптимальним рішенням вважалося не порушувати порядок, який давно утвердився, та надати Фінляндії певну самостійність у вирішенні питань внутрішнього самоуправління.

П. А. Столипін в цілому визнавав, що Олександр I дарував Фінляндії внутрішню автономію, укріпив за нею право мати внутрішнє законодавство. Проте, він закликав пам'ятати, що після Боргоського сейму було укладено Фрідріхсгамський мирний договір, і що «саме він є тим документом, тим актом, згідно з яким ми володіємо Фінляндією, і яким визначаються відносини Імперії та Великого князівства» [22, с. 143]. Прем'єр-міністр П. А. Столипін посилався на четверту статтю договору, де зазначалось, що шість губерній, відвойованих у Швеції, назавжди ставали володіннями Російської імперії.

Усвідомлення свого особливого статусу, однак, глибоко вкоренилося в Фінляндії [1, с. 223], а її автономія до кінця XIX ст. ставала все більш

помітною. «Дати Фінляндії спокій» закликав навіть Микола I, якому довелося придушувати повстання декабристів, а 1831 р. – польське повстання. Імператор зазначав, що саме Фінляндія була єдиною з усіх частин Імперії, що не задавала йому жодного клопоту [9, с. 20]. Навіть, коли російське самодержавство почало активно запроваджувати політику, спрямовану на ліквідацію національних особливостей в управлінні окремим частинами Російської імперії, то Велике князівство Фінляндське залишалось виключенням.

У 1863 р. Олександр II надав фінській мові рівний статус зі шведською. У 1869 р. загальним зборам сенату було дозволено самостійно вирішувати деякі справи, пов'язані з управлінням князівством. У результаті військової реформи 1878 р. Фінляндія отримала право на створення власної армії, а згідно з маніфестом від 13 червня 1886 р. сейм здобув право законодавчої ініціативи [2, с. 242]. Отже, до кінця XIX ст. автономний статус Фінляндії став ще більш реальним.

П. А. Столипін відмічав, що в правління Олександра II теорія про фінську державність отримала особливий розвиток. Фінська інтелігенція здобула віру в те, що Великому князівству притаманний «особливий державний устрій, суттєво відмінний від Росії державність» [22, с. 301]. Ця віра підкріплювалась тими обставинами, що Росія, зайнята своїми домашніми справами, мало цікавилась фінськими, а від місцевих губернаторів вимагалось лише збереження спокою та добре ставлення до фінів. На думку П. Столипіна, саме ці обставини призвели до того, що «принципи окремої фінляндської державності почали потроху переростати в особливу науку своєрідного фінляндського державного права» [22, с. 141]. Проте, П. А. Столипін вважав позбавленими підстав погляди на Фінляндію, як на самостійну державу. Він наполягав на тому, що в словах і діях Олександра II відчувався принцип: загальноімперська ідея не мала підкорюватись ідеї провінційній.

Особливістю політики Олександра III щодо Фінляндії, на думку П. Столипіна, було те, що цей імператор «більше за інших віддавав перевагу загальноімперському законодавству» [22, с. 301]. Саме з періоду правління Олександра III прихильне ставлення імперської влади до фінів поступово почало сходити нанівець. «Політичні вольності» фінів зробились об'єктом гострої критики консервативної публіцистики, за якою незабаром почалось адміністративне «заспокоєння».

Курс на обмеження автономії Великого князівства Фінляндського яскраво проявився в політиці генерал-губернатора М. І. Бобрікова [12]. В Росії політика М. Бобрікова викликала відкритий супротив лібералів та лівих радикалів: його порівнювали зі східним сатрапом, що пригнічував волелюбних фінів. У Фінляндії ж відповіддю на політику генерал-губернатора стало формування широкого національного фронту, відкрито створювались бойові групи.

З 1905 р. С. Ю. Вігте довелося застосовувати заходи по заспокоєнню «провінції, що збунту-

валася». Під впливом подій Першої російської революції влада взагалі змушена була відмовитись від здійснених законодавчих змін і повернутися до становища, яке існувало у Фінляндії до 1899 р. На Велике князівство буквально посипались привілеї. Фінляндія отримала найдемократичнішу в Європі конституцію, запроваджувалось всезагальне, рівне, пряме виборче право.

Для П. А. Столипіна стало беззаперечним фактом, що основним завданням національної політики мала бути протидія розпаду Російської імперії. Оскільки фіни нехтували принципом її єдності та неподільності, то це стало конкретним аргументом для прем'єр-міністра проти подальшого збереження та розширення державної автономії Великого князівства. Крім того, П. А. Столипін, як відомо, докладав чимало зусиль для «заспокоєння» країни [14, арк. 1–2], а тому, існування «революційного плацдарму» неподалік Петербургу непокоїло прем'єра. Невтішними були свідчення фінського генерал-губернатора М. Герарда про внутрішню ситуацію у Великому князівстві, про що прем'єр у секретній телеграмі повідомив Миколу II [15, арк. 1–13в].

Прем'єр вважав, що після жовтневого маніфесту 1905 р. Фінляндія отримала фактично все, про що могла мріяти, але що від того здобула Росія? За логікою П. Столипіна, вона могла б виграти морально, завоювавши симпатії фінів; виграти політично, здобувши для російських громадян певні переваги; і, зрештою, виграти матеріально. «Якщо б були досягненні економічні та моральні переваги, то, звичайно, подальші б дії були б зрозумілими, – зазначав П. А. Столипін. – Благо і Росії, і Фінляндії вимагало б повної державної автономії останньої» [22, с. 290–291]. Тому, що це були не марні слова, й така ідея дійсно приваблювала прем'єра, знаходимо свідчення у спогадах сучасників П. Столипіна [19, с. 178]. Однак визначальною для прем'єр-міністра виявилась та обставина, що незважаючи на політику поступок з боку імперського уряду, відчувалась ворожість і неприязнь фінів до всього російського, а відтак, прем'єр вважав стратегічно неприпустимою втрату Росією політичного контролю над Фінляндією [22, с. 148].

На початку липня 1909 р. П. А. Столипін вирішив довести до відома фінів позицію уряду. Він звернувся до І. Я. Гурлянда з проханням «скласти статейку з фінляндського питання» [16, арк. 9]. Прем'єр достатньо чітко пояснив своєму помічникові, які основні положення мала б містити ця стаття. По-перше, необхідно було зазначити, що всі розмови щодо розпуску сейму та нового виборчого закону не мали реальних підстав і поширювались фінами з метою збільшення смуту. По-друге, слід було підкреслити, що від Фінляндії, як частини Російської імперії, вимагалось пряме та чесне виконання обов'язків. Фінляндія, однак, не дотримувалась обов'язку сплати коштів, замість несення військової повинності, а також постанов щодо охорони районів укріплень. П. Столипін наполягав: «слід дати зрозуміти Фінляндії: якщо вона лояльна, має виконувати законні вимоги

російського уряду». Отже, фіни мали облишити мрії про окреме військо, оскільки армія – одна для всіх, і «фінляндці повинні або служити в єдиній державній армії, або взагалі служити не будуть». Стаття мала закликати фінську владу довести свою лояльність, проявляючи ініціативу в боротьбі з заколотами проти імператора. Прем'єр прохав окремо зупинитись на питанні про становище російських громадян у Великому князівстві та зазначити, що «російські піддані повинні займати в Фінляндії гідне становище, яке має продемонструвати переваги того, що вони користуються всіма правами російської державності» [16, арк. 9–10об].

І. Я. Гурлянд зробив все саме так, як вимагав П. А. Століпін [17]. Він неодноразово доводив громадськості точку зору верхів щодо важливих аспектів національного питання. 31 серпня 1909 р. на підготовленому проекті статті з фінського питання прем'єр-міністр написав: «Статтю можна друкувати. Додайте лише попередження про те, що коли окремі питання набувають виродливої форми, то перетворення їх у нормальні рамки, до загального рішення законодавчих органів, є завданням представників вищої державної влади» [16, арк. 11]. Незабаром прем'єр довів, що це були не пусті слова.

За ініціативи прем'єра почали розроблятися заходи, необхідні для «неухильного проведення урядової політики в краї»: кадрові зміни, «інспекція судів», реформування поліції, тощо. В цілому ж, адміністративні заходи, проведені протягом 1907–1909 рр. мали на меті встановлення чіткого порядку взаємодії фінських установ з імперськими вищими державними установами та імператором.

Усвідомлюючи, однак, що управляти Фінляндією без підтримки місцевих сил надзвичайно важко, на нараді 5 жовтня 1909 р. під головуванням П. А. Століпіна вирішили, «не відкриваючи всіх карт перед старофінами, скористатися їхньою підтримкою, проводячи вмілу та гнучку політику» [4, арк. 14].

Відзначимо, що в газеті «Россия» була надрукована стаття «Фінляндські враження», автором якої став дехто М. Б. [7]. Її мета – переконати, що саме старофінів можна було вважати союзниками російської політики. Співробітник і кореспондент «России» І. Баженов із цього приводу писав І. Я. Гурлянду: «Я живу тут (у Фінляндії) майже десять років, щодня стежу за місцевими подіями, пресою, розумію шведську та фінську мову, наважуюся сказати – розумію фінляндське питання. Мені дорога політика відстоювання російських державних інтересів у Фінляндії, засвоєна П. Століпіним. <...> Дорога також і роль «России». <...> Мовчати я не міг» [18, арк. 1–2]. І. Баженов переконував І. Гурлянда, що автор статті, безперечно, мав найкращі наміри, але «точністю вражень» не володів, оскільки старофіни не були союзниками російської політики. І. Баженов писав, що «вони податливі, помірковані, коректні у прийомах» лише з тактичних міркувань. Старофіни, наприклад, не відмовилися

приєднатися до сеймового адресу, лише прагнули, щоб він був коротший і викладений пристойніше. «Вони не менше «шведоманів» протестували та протестують проти Журналу Ради міністрів від 20 травня 1908 р. і не менше «шведоманів» вірять у фінляндську державу», – запевняв І. Баженов [18, арк. 1–2]. Він писав І. Гурлянду, що хтось, напевне, пошуткував над М. Б., наговоривши йому багато чого, абсолютно не схожого на дійсність, хоча, «можливо й не пошуткував, а навмисне наговорив безглуздостей відвідувачу Фінляндії, помітивши його невинність в галузі місцевих пізнань». І. Баженова непокоїло, що все це було надруковано саме в «России», до якої фіни прислуховувались і на підставі таких ось «невинних публікацій» на зразок «Фінляндських вражень» «розігрували справжні симфонії: «Дивіться, мовляв, панове, яку необізнаність щодо Фінляндії демонструє «Россия», орган російської Ради міністрів. Такі ж самі знання й у всіх фінляндських експертів пана Століпіна» [20, арк. 2]. Очевидно, що ця публікація в газеті «Россия» не могла бути «невинною» та випадковою, І. Баженову просто не вистачало обізнаності у всіх складнощах і тонкощах політики столипінського уряду з фінського питання.

Цілком зрозуміло, що І. Я. Гурлянд часто виступав не просто в ролі талановитого публіциста, будучи автором статей, що сприймалися за голоси уряду, а також у ролі мудрого та хитрого дипломатом, який вміло готував замовні статті для П. А. Століпіна. Зрозуміло, що все це вимагало ґрунтовної підготовки, обізнаності в суті проблеми. Так, І. Я. Гурлянд повинен був розуміти на законодавчих актах, маніфестах, що стосувалися Фінляндії, постійно стежити за розвитком подій у князівстві. Як і при вирішенні єврейського, польського питань, дії І. Гурлянда в фінляндському питанні відповідали прагненням прем'єра та були спрямовані на досягнення єдиної мети: зберегти цілісність та неподільність Російської імперії.

Хоча зміни, проведені П. А. Століпіним протягом 1907–1909 рр. мали обмежений характер, однак вони викликали супротив з боку Фінляндії. Прихильником жорсткішої політики щодо неї виступав Микола П. Певний період часу прем'єр-міністр прагнув утримувати імператора від радикальних заходів, але незабаром усвідомив, що досягти єдності при вирішенні деяких спільних для Росії та Фінляндії питань, зокрема питань управління, не можливо, якщо діяти в рамках існуючих законів. Тому вироблення загальнодержавного законодавства стало одним із найважливіших завдань для П. А. Століпіна.

Про засідання сейму, на якому обговорювалась Височайша пропозиція зробити свої висновки щодо питання поширення загальноімперського законодавства на Фінляндію, «Россия» написала: «Чого тут тільки не було, і погрожували, і висловлювали обурення, і попереджали, і презирливо споглядали – все це на адресу російського уряду та Державної думи» [13].

П. А. Століпіна особливо непокоїли повідомлення про те, що фіни проводили посилену

агітацію за кордоном проти нового проекту, і змогли зацікавити цим питанням іноземну пресу, вчених і навіть торговельні палати. Російській уряд звинувачували у відмові дати кредити на будівництво нових учбових закладів, на потреби освіти. Закордонна преса писала, що заходи уряду ставали на заваді культурного розвитку краю, також висловлювались побоювання щодо змін митного законодавства, підвищення тарифів, від чого могли постраждати країни, які ввозили свою продукцію на територію Великого князівства.

Відповідати на такі звинувачення змушена була газета «Россия». У статті «Ставлення Ради міністрів до культурного розвитку Фінляндії» зазначалось, що питання кредитів вирішувала місцева влада, а їх надання залежало від наявності коштів у казні. Всі фінляндські кошти розподілялися між чотирма головними фондами: загальним статним і міліційним – розпоряджався виключно монарх, а фонд тимчасових податків і комунікаційний знаходився у спільному веденні імператора та сейму. Кошти міліційного і комунікаційного фондів призначалися відповідно на військові та залізничні потреби. Статний фонд асигнував кошти на оборону, утримання адміністрації, суду, на підтримання порядку і т.д., а також на потреби вищих і середніх учбових закладів. Для вирішення інших питань фонд міг виділяти кошти лише у тому випадку, якщо статні доходи перевищували витрати, отже, «культурний розвиток краю цілком залежав від бажання сейму асигнувати для цього кошти з фонду тимчасових податків» [10].

Щодо протесту іноземних торговельних палат, «Россия» наголошувала, що всемітне законодавство Великого князівства Фінляндського відносилось до галузі законодавства адміністративного, яке знаходилось під повним контролем імператора й абсолютно не залежало від місцевого сейму. Тому, законопроект про порядок видання законів і постанов загальнодержавного характеру, які стосувалися Великого князівства Фінляндського, у разі затвердження, «жодного впливу на торговельні стосунки Фінляндії з іноземними державами не матиме і не порушить жодних прав сейму та місцевого населення» [8].

Закон 17 червня 1910 р. «Про порядок видання законів і постанов загальнодержавного значення, що стосуються Фінляндії» фактично став програмою уніфікації законодавства, державного та економічного життя Великого князівства. Цей документ викликав хвилю обурення. Сейм взагалі відмовився його визнавати. 24 вересня 1910 р. з'явилась височайша грамота про розпуск надзвичайного сейму Фінляндії та про скликання нового сейму 1 лютого 1911 р. у м. Гельсінґфорс. Вибори нових депутатів парламенту мали розпочатись 2 січня 1911 р. Доказом рішучої позиції уряду з фінляндського питання стало негайне внесення на розгляд Думи законопроектів щодо зрівняння російських підданих у правах із фінськими громадянами і про грошові платежі державній казні замість несення фінами особистої військової повинності.

«Всеобщая газета» писала: «внесення на розгляд Думи двох вказаних законопроектів фактично означало, що закон 17 червня 1910 р. став чинним на території Великого князівства Фінляндського» [16, арк. 4]. Однак газета робила припущення, що новий сейм, як і попередній, дотримуватиметься такої ж тактики непокори, невизнання законів, виданих загальнодержавним порядком. Підставою для таких припущень стала заява громадського діяча П. Свінхувуда, який стверджував, що нові вибори будуть мати суто формальний характер, оскільки «фінляндський народ, голосуючи дружньо, обере у новий сейм весь колишній склад депутатів» [16, арк. 4]. Ознайомившись з цією публікацією, П. Столипін записав «для пам'яті»: «І. Я. Гурлянду слід буде відповісти на цю нісенітну комбінацію. Нам абсолютно байдуже, чи будуть ті ж самі депутати, чи інші, але якщо вони не дотримуватимуться загальноімперських законів і будуть грубити монарху, то очевидно, вони вже стануть на шлях революційний» [16, арк. 4]. Фіни виявляли готовність захищати свої права і рішуче виступали проти ініціатив уряду. Слід визнати, що П. Столипін недооцінював можливість спільної з фінами співпраці, налагодження контактів з представниками тих несоціалістичних партій, які складала більшість депутатів сейму.

На наш погляд, П. Столипін так і не встиг знайти остаточного задовільного рішення щодо Великого князівства Фінляндського. Оголосивши своєю метою встановлення чіткого правового порядку на всьому просторі імперії, він вдався до кроків, які по суті, ліквідували права, надані Фінляндії під впливом революції 1905 р. Прагнучи зміцнити авторитет і силу влади, примирити суспільство з владою, П. А. Столипін хотів здійснити щось значне та рішуче, і саме фінляндське питання стало таким, навколо якого прем'єру вдалося об'єднати російське суспільство та законодавчі палати. І. Я. Гурляндові при цьому належало виконувати надзвичайно важкі функції зв'язку уряду з громадськістю, пресою. Він по суті став рупором влади.

Листування, записки для пам'яті свідчать, що П. А. Столипін і І. Я. Гурлянд порозумілись у складному національному питанні. Як і при вирішенні єврейського, польського питань [21], так і при розгляді фінляндського питання І. Гурляндові довірялося виконання складних завдань і делікатних послуг – від підготовки доповідей, до публікації офіційних статей у «России», підготовки роз'яснень і заперечень щодо критичних нападів преси. Сучасники визнавали, що професор І. Гурлянд «був досить здібний, вмів майстерно, злобно та глузливо писати» [6, с. 109]. Констатувалось, що «саме для П. А. Столипіна він працював з особливим натхненням і піднесенням» [11, с. 56]. Через це І. Гурлянд потрапив у немилість російської громадськості, і правої, і лівої. Ставлення до нього було недружелюбним, фактично презирливим.

Цілком очевидно, що прем'єр-міністр, у свою чергу, вмів здобувати всю користь з талановитих

праць розумного професора державного і поліцейського права, який навіть залишив учену кар'єру заради посади члена ради Міністерства внутрішніх справ. Однак очевидно, що політика правової інтеграції Великого князівства Фінляндського, яку запроваджував П. А. Століпін, передбачала максимальне зосередження розпорядчої влади в руках голови уряду, що фактично передбачало скорочення управлінських прерогатив Верховної влади. Це призвело до нападок вже на самого П. Століпіна, що, у свою чергу, викликало невдоволення прем'єром і його політикою з боку імператора.

Список використаних джерел

1. Агаджанов, СГ., Тrepавлов, ВВ., 1997. 'Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления', Москва: *Славянский диалог*.
2. Бахтурина, АЮ., 'Окраины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914 – 1917 гг.)', Москва: *Российская политическая энциклопедия* (РОССПЭН), 392 с.
3. Бахтурина, АЮ., 1997. 'Принципы национальной самобытности в государственной доктрине Российской империи XIX – XX вв.', в *Российская государственность: история и современность*, Москва, с.81–99.
4. 'Відділ рукописів Російської національної бібліотеки м. Санкт–Петербург', Ф.742, Оп.1, Спр.1, 11+63 арк.
5. Залевская, Ж., 2011. 'И. Я. Гурлянд – «серый кардинал» Б. В. Штурмера', *Вісник ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка. Історичні науки*, №8, с.25–31.
6. Крыжановский, СЕ., 1997, 'Заметки русского консерватора', *Вопросы истории*, №4, с.107–126.
7. МБ., 1909, 'Финляндские впечатления', *Россия*, 8 Сентября.
8. 'Напрасные тревоги английских торговых палат', 1910, *Россия*, 2 Мая.
9. Николссон, В., 1995. 'Финляндия с Россией и без', Минск: *Амалфея*, 365 с.
10. 'Отношение Совета Министров к культурному развитию Финляндии', 1910, *Россия*, 15 Апреля.
11. Пожигайло, ПА., ред. 2008. 'П.А. Столыпин глазами современников', Москва: *Российская политическая энциклопедия*.
12. Полвинен, Т., 1997. 'Держава и окраина', СПб.: *Европейский дом*, 319 с.
13. 'Пугают', 1910, *Россия*, 1 Апреля.
14. 'Російський державний історичний архів м. Санкт–Петербург', Ф.1629, Оп.1, Спр.331, 48 арк.
15. Там само, Ф.1662, Оп.1, Спр.76, 3 арк.
16. Там само, Ф.1662, Оп.1, Спр.87, 12 арк.
17. Там само, Ф.1629, Оп.1, Спр.84, 30 арк.
18. Там само, Ф.1629, Оп.1, Спр.136, 2 арк.
19. Сидоровнин, ГП., 2002. 'Правда Столыпина: Альманах II', Саратов: *Культурный центр им. П. А. Столыпина; Поволжская академия государственной службы им. П. А. Столыпина*, 304 с.
20. Столыпин, ПА., 1909. 'Журнал заседаний общего присутствия Совета по делам местного хозяйства', СПб.
21. Стрлюк, ОБ., 2010. 'П. А. Столыпин та І. Я. Гурлянд: спроби вирішення національного питання', в *Российская империя в исторической ретроспективе*, ред. И. Т. Шатохин, Белгород – Чернигов, с.145–150.
22. Фельштинский, ЮГ., ред., 1991. 'Нам нужна Великая Россия...', Москва: *Молодая гвардия*.

References

1. Agadzhanov, SG., Trepavlov, VV., 1997. 'Natsionalnye okrainy Rossiyskoy imperii: stanovlenie i razvitie sistemy upravleniya (National outskirts of the Russian Empire: the establishment and development of a management system)', Moskva: *Slavyanskiy dialog*.

2. Bahturina, AYU., 'Okrainy rossiyskoy imperii: gosudarstvennoe upravlenie i natsionalnaya politika v gody Pervoy mirovoy voyny (1914–1917 gg.) (The outskirts of the Russian Empire: state administration and national politics during the First World War (1914–1917))', Moskva: *Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya* (ROSSPEN), 392 s.

3. Bahturina, AYU., 1997. 'Printsipyi natsionalnoy samobyitnosti v gosudarstvennoy doktrine Rossiyskoy imperii XIX – XX st. (Principles of national identity in the state doctrine of the Russian empire of the XIX and XX centuries)', v *Rossiyskaya gosudarstvennost: istoriya i sovremennost*, Moskva, s.81–99.

4. 'Viddil rukopisiv Rossiyskoyi natsionalnoyi biblioteki m. Sankt–Peterburg (Department of manuscripts of the Russian national library of St. Petersburg)', F.742, Op.1, Spr.1, 11+63 ark.

5. Zalevskaya, Zh., 2011. 'I. Ya. Gurlyand – «seryiy kardinal» B. V. Shtyurmerya (I. Ya. Gurlind – «gray cardinal» of B. V. Sturmer)', *Visnik ChNPU imeni T. G. Shevchenka. Istorichni nauki*, №8, s.25–31.

6. Kryzhanovskiy, SE., 1997, 'Zametki russkogo konservatora (Notes of the Russian Conservative)', *Voprosy istorii*, №4, s.107–126.

7. МБ., 1909, 'Finlyandskie vpechatleniya (Finnish impressions)', *Rossiya*, 8 Sentyabrya.

8. 'Naprasynye trevogi angliyskikh tovgovyih palat (Invalid alarms of the English chambers of commerce)', 1910, *Rossiya*, 2 Maya.

9. Nikolsson, V., 1995. 'Finlyandiya s Rossiey i bez (Finland with Russia and without)', Minsk: *Amalfeya*, 365 s.

10. 'Otnoshenie Soveta Ministrov k kulturnomu razvitiyu Finlyandii (The attitude of the Council of Ministers to the cultural development of Finland)', 1910, *Rossiya*, 15 Aprelya.

11. Pozhigaylo, PA. red., 2008, 'P. A. Stolyipin glazami sovremennikov (P. A. Stolyipin through the eyes of contemporaries)', Moskva: *Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya*.

12. Polvinen, T., 1997. 'Derzhava i okraina (Power and outskirts)', SPb.: *Evropeyskiy dom*, 319 s.

13. 'Pugayut (Scare)', 1910, *Rossiya*, 1 Aprelya.

14. 'Rossiyskiy derzhavniy istorichniy arhiv m. Sankt–Peterburg (Russian State Historical Archives of St. Petersburg)', F.1629, Op.1, Spr. 331, 48 ark.

15. Там само (Ibid), F.1662, Op.1, Spr.76, 3 ark.

16. Там само (Ibid), F.1662, Op.1, Spr.87, 12 ark.

17. Там само (Ibid), F.1629, Op.1, Spr.84, 30 ark.

18. Там само (Ibid), F.1629, Op.1, Spr.136, 2 ark.

19. Sidorovnin, GP., 2002. 'Pravda Stolyipina: Almanah II (True of Stolyipin: Almanac II)', Saratov: *Kulturnyy tsentr im. P. A. Stolyipina; Povolzhskaya akademiya gosudarstvennoy sluzhby im. P. A. Stolyipina*, 304 s.

20. Stolyipin, PA., 1909. 'Zhurnal zasedaniy obshchego prisutstviya Soveta po delam mestnogo hozyaystva (Journal of meetings of the general presence of the Council on Local Economy)', SPb.

21. Ctrilyuk, OB., 2010. 'P. A. Stolypin ta I. Ya. Gurlyand: sprobi virishennya natsionalnogo pitannya (P. A. Stolyipin and I. Ya. Gurlind: attempts to solve a national issue)' v *Rossiyskaya imperiya v istoricheskoy retrospektive*, red. I. T. Shatohin, Belgorod – Chernigov, s.145–150.

22. Felshtinskiy, YuG., red., 1991. 'Nam nuzhna Velikaya Rossiya... (We need Great Russia...)', Moskva: *Molodaya gvardiya*.

* * *